

ТИПОЛОГІЧНІ І КЛАСИФІКАЦІЙНІ АСПЕКТИ НАУКОВОЇ КОНЦЕПЦІЇ ВЗАЄМОДІЇ МОВ С. В. СЕМЧИНСЬКОГО

Запорожець Лариса Михайлівна,

канд. філол. наук, доц.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Статтю присвячено висвітленню аспектів наукової концепції взаємодії мов проф. С. В. Семчинського (1931 – 1999) щодо типологічних та класифікаційних параметрів контактування мов.

Ключові слова: Семчинський, взаємодія мов, типологія мовної взаємодії, класифікація видів мовних контактів.

Особливе місце в науковій спадщині проф. С. В. Семчинського, авторитетного представника вітчизняної школи загального мовознавства, індоєвропеїстики, компаративістики, зіставного мовознавства й перекладознавства, займають надзвичайно важливі не лише для сучасного мовознавства, а й для теперішнього глобалізованого світу в цілому проблеми, пов'язані із взаємодією мов, їх контактами в умовах інтенсивної міжмовної і міжкультурної комунікації. Про це свідчать численні наукові праці С. В. Семчинського, присвячені активному лексичному запозиченню, семантичній інтерференції, міжмовній ізосемії при мовній взаємодії тощо.

Спектр питань, пов'язаних із мовною взаємодією, що не перестають бути дискусійними й сьогодні, в роботах С. В. Семчинського є досить розгалуженим. Це і з'ясування причин, факторів та умов контактування мов, труднощі у виборі релевантного мовознавчого терміна на позначення такого процесу, його дефініції, типологія мовної взаємодії відповідно до обраних критеріїв, класифікація видів мовного контактування за різними маркерами, результати та наслідки взаємодії мов у вигляді таких явищ, як двомовність, поліглотія та процесів, що їх супроводжують (інтерференція, запозичення, утворення мовних союзів тощо). Відповіді на ці питання, сформульовані С. В. Семчинським, певною мірою прояснюють та збагачують окремі положення цієї давньої мовознавчої проблеми.

Важливим для наукової концепції видатного мовознавця щодо міжмовних зв'язків є, перш за все, чітке визначення статусу взаємодії мов, мовного контактування як реального явища, процесу. Він вважає, що мовне контактування було, є і буде панхронічним перманентним явищем, характерним для всіх етапів існування, функціонування й розвитку будь-якої мови. До того ж його слід відносити до зовнішніх, позамовних факторів розвитку мови, які, поєднуючись із внутрішніми, мовними чинниками, забезпечують динаміку й поступ мови, а також її комунікативну придатність й ефективність у різних для неї часових, а також просторових вимірах. У такий спосіб С. В. Семчинський спростовує відоме положення Ф. де Соссюра про те, що визначальними для існування і розвитку мови можуть бути тільки внутрішні чинники [Семчинський 1996, 334 – 335].

Задовго до широкого використання й ренесансу у мовознавстві ХХ ст. антропоцентричного підходу при дослідженні та поясненні мовних явищ С. В. Семчинський зауважує, що мовна взаємодія є детермінованою антропоцентрично і відбиває

потреби в обміні загальнолюдськими знаннями й цінностями. Власне мовне контактування стає можливим тільки завдяки контактуванню та інтеракції реальних носіїв конкретних мов, які беруть участь у таких глобальних процесах, як міграція народностей, міжнаціональні та міждержавні зв'язки, міжнародне сумісне виробництво, міжнародна спільна наукова діяльність, туризм тощо [Семчинський 1996, 347].

Досить обережно ставився С. В. Семчинський до вибору релевантної термінологічної номінації самого процесу мовного контактування. Не погоджуючись із вже запропонованою різними авторами низкою термінів "змішування мов", "схрещування мов", "іншомовний вплив", "взаємний вплив", "метисація мов" (для позначення взаємодії споріднених мов), "гібридизація мов" (взаємодія неспоріднених мов), вбачаючи в них неадекватність у позначенні власне реальних процесів контактування мов або не зовсім точне й пряме їх найменування, С. В. Семчинський визнає найдосконалішим мовознавчим терміном для позначення процесу взаємного впливу мов саме термін *взаємодія мов* або ж *мовні контакти*. Однак, на жаль, й досі не всі сучасні вітчизняні мовознавчі термінологічні словники пропонують ці терміни, хоча й використовують їх у коментарях при тлумаченні термінів *соціолінгвістика*, *мовна ситуація*, *мовна політика*, *мовний союз* тощо.

С. В. Семчинський пропонує своє власне сприйняття й експлікацію обраного терміна *взаємодія мов*, розуміючи його не лише як надбання, ознаку мовлення, а й як надбання та ознаку системи мови. Отже, "дві мови взаємодіють, якщо висловлювання однією мовою включають до свого складу елементи чи відношення другої мови, або навпаки – висловлювання другою мовою включають до свого складу елементи чи відношення першої мови, а також якщо елементи й відношення першої мови входять до *системи* [виділено нами] другої мови і навпаки" [Семчинський 1996, 348].

С. В. Семчинський надав суттєве уточнення терміна *взаємодія мов*, зазначивши, що це становить двосторонній процес і стосується не тільки самого процесу мовлення, а й мови як системи одночасно.

У межах наукової концепції мовного контактування С. В. Семчинського зазначається, що процеси взаємодії мов відбуваються в межах різного простору і часу, різних культур і набувають специфічних форм через множинність мов світу, через розмаїтість суспільних факторів взаємодії. На думку С. В. Семчинського, завданням мовознавства є встановлення спільних рис таких процесів і побудова типології мовної взаємодії, мовних контактів.

До цього часу у мовознавстві було прийнято виділяти три відомі типи мовних контактів – *адстрат*, *суперстрат*, *субстрат*, що були запропоновані свого часу відповідно Дж. М. Бартолі (1939 р.), В. Вартбургом (1936 р.) та Г. Асколі (1887 р.), очевидно, за критеріями ступеня взаємовпливу систем мов, що контактують, та різними відношеннями, що склалися історично між народами, носіями цих мов [Звегинцев 1962, 205].

С. В. Семчинський будує досить чітку власну систему типологій мовної взаємодії, кожна з яких визначається не за принципом простого переліку типологічних рис взаємодіючих мов, як це можна спостерігати у багатьох дослідників проблеми кон-

тактування мов, а за аргументованими релевантними критеріями, ознаками кожного типу взаємодії мов. Таких типологій С. В. Семчинський пропонує, принаймні, три [Семчинський 1996, 349–351].

Перша типологія мовної взаємодії, побудована за генетичними і структурними ознаками контактуючих мов, представлена двома типами:

1. Взаємодія неспоріднених і цілком різних за структурою мов (наприклад, взаємодія російської і китайської мов).

2. Взаємодія близькоспоріднених і структурно подібних мов (наприклад, взаємодія російської та української мов).

Ці два типи мовної взаємодії є полярно протилежними, між якими за названими критеріями слід розташувати перехідні типи взаємодії мов:

- споріднених, але структурно віддалених мов (наприклад, взаємодія російської і болгарської мов);

- не споріднених, але більш-менш близьких за структурними ознаками мов (наприклад, взаємодія удмуртської мови з татарською). При цьому С. В. Семчинський зазначає, що критерії генетичної і структурної близькості мов, за якими визначається той чи інший тип їх взаємодії, впливають на ефективність самого процесу контактування мов. Так, структурна й генетична близькість контактуючих мов становить сприятливі умови для їх взаємодії, а структурна й генетична віддаленість мов гальмує цей процес [Семчинський 1996, 349].

За іншим критерієм, а саме критерієм напрямку дії (впливу) контактуючих мов та певного рівня мовної системи, на якому зазначається їх взаємовплив, С. В. Семчинський пропонує іншу типологію мовної взаємодії і встановлює наступні типи:

1. Взаємодія, при якій одна з мов впливає на іншу в односторонньому напрямку на одному й тому ж рівні мовної системи. Зворотний вплив при цьому є неможливим через об'єктивні історичні фактори функціонування та існування мов. Цей тип мовної взаємодії автором названо *однобічним* через наявність одностороннього напрямку впливу. Зразком у цьому випадку може бути контактування латинської або давньогрецької мов з будь-якою сучасною слов'янською мовою, вплив на яку з боку давніх мов реалізується лише на лексичному рівні і є односпрямованим, бо вплив у зворотному напрямку виключається.

2. Взаємодія, при якій вплив контактуючих мов визначається як двосторонній і також тільки на одному з мовних рівнів. Такий тип взаємодії С. В. Семчинський називає *обопільним* (наприклад, взаємодія російської та італійської мов на лексичному рівні призвела до лексичних запозичень в обох мовах).

3. Взаємодія мов з однобічним впливом однієї мови на іншу вже на різних рівнях мовної системи. Зразком тут можуть бути, на думку С. В. Семчинського, контактування арабської й турецької мов, при якому вплив арабської на турецьку мову наявний на різних рівнях мовної системи, а зворотний вплив турецької на арабську мову майже непомітний.

4. Взаємодія мов, яку С. В. Семчинський називає *обопільною* (двосторонньою) через взаємний вплив обох мов на різних страхах мовної системи. Таким типом контактування, за свідченням автора, можуть бути мови східних романців і слов'ян в

історичний період їх спільного побутування, що зафіксовано текстами письмових пам'яток цих народів.

Коментуючи виділені типи мовної взаємодії, С. В. Семчинський застерігає, що однонаправленість мовного впливу при контактуванні мов не означає пасивного характеру мови, що зазнає впливу. Активність її проявляється у раціональному відборі, селекції елементів та відношень між ними тієї мови, яка здійснює односторонній вплив. Від інших одиниць та їх параметрів мова, яка зазнає впливу, може відмовлятися, тим самим вдосконалюючи свій склад, свою будову, збагачуючи свої план вираження й план змісту.

Третю типологію мовної взаємодії С. В. Семчинський будує за критерієм територіального функціонування взаємодіючих мов [Семчинський 1996, 350]. Тут передбачається виділення двох типів взаємодії мов:

Перший тип – *маргінальна* взаємодія мов, при якій взаємодіючі мови функціонують на територіях, що є суміжними для носіїв кожної з них. Очевидно, що маргінальний тип (від лат. *marga* – край, межа) взаємодії є актуальним для мов, якими користуються власне носії сусідніх держав, країн, регіонів. Контактуючими мовами з таким типом взаємодії, очевидно, можна вважати українську і словацьку, українську й польську, українську й румунську тощо.

Другий тип – *внутрішньорегіональна* взаємодія мов. При цьому взаємодіючі мови використовуються на одній і тій самій території. Напевно, така ситуація характерна для багатонаціональних держав, носії мов яких проживають на єдиній території, що поділяється на певні регіони. Прикладом тут можуть бути українська мова із статусом державної й будь-яка з мов національних меншин, що використовується регіонально, або ж російська мова як державна в її активних зв'язках із регіональними мовами.

С. В. Семчинський, характеризуючи останній тип мовної взаємодії за територіальною ознакою, зауважує, що внутрішньорегіональна взаємодія мов є більш динамічною, стабільною й репрезентативною, ніж маргінальна, через наявність постійних соціальних зв'язків між етносами однієї держави.

Представивши ці три типології взаємодії мов за різними ознаками, С. В. Семчинський підкреслює, що дослідниками можуть бути запропоновані й інші типології, що проблема типології мовних контактів ще не набула довершеності й досконалості через змішування різних підходів при вирішенні цієї проблеми, через обрання часом не завжди релевантних типологічних критеріїв тощо.

У своїх роботах, присвячених мовному контактуванню, С. В. Семчинський наголошує на тому, що слід чітко диференціювати типологію мовної взаємодії і класифікацію видів мовних контактів, чого не завжди дотримуються дослідники з названої проблеми.

Підставою для такої диференціації може служити розрізнення в розумінні між поняттями *взаємодія мов* і *мовні контакти*. Взаємодія мов розуміється як комплекс явищ, що охоплюють системи взаємодіючих мов, їх страти і мають певні, зафіксовані словниками й граматиками, результати внаслідок встановлення міжмовних зв'язків. А мовні контакти можна розглядати як певний вид міжмовного зв'язку, ре-

зультат якого не завжди актуалізується і може залишатися, скоріше, прогностичним, бажаним.

Отже, види мовних контактів С. В. Семчинський [Семчинський 1996, 350 – 351] пропонує за такою послідовністю:

1. *Каузальні*, або випадкові, тимчасові мовні контакти, яким властива дуже слабка інтенсивність мовної взаємодії. Такі контакти не завжди можуть перетворитися на процес взаємодії мов з усіма його особливостями і вимогами за визначенням.

2. *Перманентні*, або тривалі, постійні й стабільні мовні зв'язки, які є наслідком постійного й тривалого спілкування носіїв різних мов. Подібні контакти можуть у подальшому стати основою мовної взаємодії.

Перший і другий види мовних контактів, очевидно, виділені С. В. Семчинським за ознакою їх тривалості, часу та інтенсивності.

3. *Природні*, або безпосередні, невимушені мовні контакти, що відбуваються при безпосередньому спілкуванні носіїв різних мов з метою порозумітися, зорієнтуватися у певних обставинах.

4. *Штучні*, або контакти з навчальною метою, в умовах освітнього процесу.

Останні види мовних контактів С. В. Семчинський визначає, певно, за ознакою умов та інтенції, мети спілкування носіїв певних мов. Крім того, він пропонує виділяти й комбінований вид двох останніх видів мовних контактів – *природно-штучні* контактування. У такому разі одна з мов стає не тільки мовою навчання, з функцією освітньої мови, а й поступово мовою безпосереднього спілкування мовців. Прикладом такої комбінованої форми мовного контактування може бути зв'язок української мови з мовами національних меншин України або взаємодія російської мови з мовами народів багатонаціональної Росії, чи англійська мова в її контактах з мовами численних емігрантів. Очевидно, така форма мовного контактування є досить поширеною для всіх багатонаціональних держав з мультикультурною національною політикою, з високим індексом мовної різноманітності (за Дж. Гринбергом) [Greenberg 1987], що є показником багатомовності певного регіону. Однак, останнім часом деякі мовознавці об'єднують параметри, за якими встановлюють і типи взаємодії мов, і види мовних контактів, які намагався диференціювати С. В. Семчинський [Селіванова 2008, 332].

Будучи послідовним прихильником положення про те, що взаємодія мов безпосередньо спричинена, в першу чергу, взаємозв'язками між їх носіями, народами, С. В. Семчинський пропонує залучати до активного обігу ще не зафіксовані всіма термінологічними мовознавчими словниками відносно нові терміни на позначення особливостей контактування мов, народів, їх культур, науки, техніки, мистецтва тощо. Нова термінологія суттєво доповнює вже призначені поняття субстрату, суперстрату та адстрату. Такими є, на позначення тривалої й тісної взаємодії мов і мовців, представників однієї території, терміни *інстрат* (від лат. *instratum* – внутрішній шар) та *перстрат* (від лат. *perstratum* – вирівняний), під якими пропонують вважати випадки взаємодії мов у сфері духовної культури, науки й техніки. Інстратом можна вважати взаємодію української, польської, білоруської, угорської, чеської, словацької мов тощо на заході мовного масиву України. Перстратом для біль-

шості європейських літературних мов є давньогрецька мова, у Росії таку функцію виконує російська мова у відношенні до інших мов народів Росії.

Статья посвящена характеристике аспектов научной концепции взаимодействия языков проф. С. В. Семчинского (1931 – 1999) относительно типологических и классификационных параметров контактирования языков.

Ключевые слова: Семчинский, взаимодействие языков, типология языкового взаимодействия, классификация видов языковых контактов.

The article is devoted to the characteristic of aspects of the scientific conception of languages interaction after prof. S. V. Semchinsky (1931–1999) concerning typological and classification parameters of the contacting languages.

Key words: Semchinsky, interaction of languages, typology of language interaction, classification of language contacts.

Література:

1. Звегинцев В. А. Очерки по общему языкознанию / В. А. Звегинцев. – М. : Изд-во Московского университета, 1962. – 383 с.
2. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2008. – 711 с.
3. Семчинський С. В. Загальне мовознавство / Станіслав Володимирович Семчинський. – 2-е вид., перероб. і доп. – К. : АТ "ОКО", 1996. – 416 с.
4. Greenberg J. Language in the Americas / J. Greenberg. – Stenford, 1987.